
LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTYSTĖS IŽDAS BOGDANO CHMELNICKIO SUKILIMO PIRMAISIAIS METAIS (1648–1649)

Antanas Tyla

Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-2001 Vilnius, Lietuva

ĮVADAS

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – Lietuvos DK) XVII a. vidurio išdo formavimo tyrimai istoriografijoje apsiriboja seimų uždėtų mokesčių normų kar-tojimu, atskirų Lietuvos kariuomenės karo komisijų organizacija ir bendrų išlai-dų apskaičiavimais¹. To meto seimelių vaidmuo apsisprendžiant dėl mokesčių dydžio ir kai kurios išlaidos yra apibūdintos Konstantino Avižonio, Andrzejaus Zakrzewskio ir kt. tyrimuose², tačiau išdo pajamų ir išlaidų struktūra nėra tirta. Mokesčių įplaukos į valstybės išdą ar jų tiesioginis panaudojimas valstybės reika-lams dar laukia nuoseklaus tyrinėjimo.

Šio straipsnio tikslas – ištirti Lietuvos politinės visuomenės pilietinę raišką, jos aktyvumą rūpinantis valstybės apsauga, kaupiant išdo lėšas valstybei apsaugo-ti Bogdano Chmelnickio vadovaujamo sukilimo pradžioje (1648–1650 m.) ir išsi-aiškinti, kaip iš tikrųjų vyko mokesčių mokėjimas kaip pareiga, kaip Lietuvos išdas tenkino valstybinių programų poreikius, kokio dydžio buvo realios įplaukos ir karo išlaidos, jų rūšys.

¹ R. Rybarski, *Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III*, War-szawa: Nakładem Towarzystwa naukowego warszawskiego, 1939, p. 359–365; A. Filipczak-Kocur, *Skarb litewski za pierwszych dwu Wazów 1587–1648*, Wrocław: Wydawnictwo Uni-wersytetu wrocławskiego, 1994, p. 99–100; A. Rachuba, Komisja wileńska w 1659 roku, *Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. Studia i materiały ofiarowane profesorowi Stanisławowi Alexandrowiczowi w 65 rocznicę urodzin*, Torun, 1996, p. 279–288; A. Filipczak-Kocur, Litewskie komisje wojskowo-skarbowe w XVII wieku, *Kwartalnik Historyczny*, 2002, Nr. 3, p. 97–117.

² K. Avižonis, *Bajorai valstybiniame Lietuvos gyvenime Vazų laikais*, Kaunas, 1940, p. 333–338, 344–353, 389; H. Wisner, Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła, 1648–1655, *Rocznik Białostocki*, 1976, t. XIII, p. 59–107; A. B. Zakrzewski, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki*, Warszawa: Liber, 2000, p. 191–194.

Lietuvos išdo pajamų ir jo santykio su valstybės poreikiais analizę apunkina dingęs išdo archyvas. Įplaukas į išdą galima atkurti tik iš valdovo kvitų, išduotų išdininkams po jų ataskaitų svarstymo seime, ir kitų šalutinių dokumentų. Kvitai yra ataskaitų konspektai, ir juose nėra daugelio detalių apie lėšų panaudojimą, negalima patikslinti abejones keliančių sumų. Nepaisant to, išdininkų ataskaitų kvitai yra vieninteliai pajamų ir išlaidų šaltiniai. Jie drauge su mokesčių įnašų žiniaraščiais ir sudaro šio straipsnio pagrindą. Be to, šio laikotarpio Lietuvos išdo būklę patikslina išlikę 1652 m. seimui parengtos ataskaitos fragmentai, neturintys pradžios, pabaigos ir kitų sunaikintų ar išblukusių dalių³.

Nurodytu laikotarpiu įvyko 3 neeiliniai ir vienas eilinis seimas: konvokacinis (1648 07 16–08 01), elekcinis (1648 10 06–11 19), karūnacinis (1649 01 19–02 14) ir eilinis (1649 11 22–1650 01 13). Išdininkų ataskaitos buvo svarstomos ne visuose paminėtuose seimuose. Elekciniame seime buvo nutarta tai atlikti karūnaciniam seime. Išdininkas buvo įpareigotas pateikti žinias, kiek lėšų išdas gavo per bekaralmetį, ir apie ankstesnes įplaukas⁴. Išdo pajamos ir išlaidos šiame straipsnyje atkuriamos pagal karūnaciniam ir po jo įvykusiame eiliniame seime Lietuvos išdininko Gedeono Mykolo Triznos ir išdininko Gabrieliaus Kimbaro pateiktų ataskaitų valdovo patvirtintus kvitus bei kitus dokumentus.

VALSTYBINIŲ REIKALŲ FINANSAVIMAS KARO IŠVAKARĖSE

Vladislovo Vazos valdymas prasidėjo sunkiu ir pavojingu Smolensko karo metu (1632–1634). Vėliau jo valdymas teikė ramų gyvenimą. Pradedant 1637 m. seimu, valstybės išdo išlaidoms nebereikėjo prašyti bajorų sutikimo rinkti nepaprastuosius mokesčius⁵. Išdas išsiversdavo pajamomis, gaunamomis iš kvartos, naujų padidintų muitų, gėralų mokesčio, žydų pagalvės, pirklių donativos (1 lentelė). Šios lėšos buvo panaudotos vykdant 1647 m. seimo numatytą programą dėl dviejų pilių – Smolensko ir Daugpilio – sienų sutvirtinimo⁶ ir jų nuolatinėms įguloms ilgą laiką nemokėtoms algoms⁷. Smolensko mūrinei sienai taisyti buvo numatyta skirti 100 tūkst. auksinų. Abiejų pilių įgulų skoloms apmokėti buvo sudarytos komisijos; nutarta tas įgulas laikyti ir ateityje ir skirti joms išdo lėšų. Per dvejus metus šiai tvirtovei buvo išleista 214,4 tūkst. auksinų⁸, ir tai sudarė daugiau kaip pusę visų išdo išlaidų (2 lentelė). Be to, tuo metu išde buvusios lėšos buvo

³ Lietuvos valstybės istorijos archyvas (toliau – LVIA), f. 389 (toliau – LM), b. 580, l. 301–320.

⁴ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce. 1647–1656*, przełożyli i opracowali Adam Przyboś i Roman Żelewski, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1980, t. 3, p. 132.

⁵ Plg. A. Filipczak-Kocur, *Skarb litewski*, p. 100, kur lentelėje klaidingai nurodoma, kad 1643–1645 m. buvo nutarta mokėti valakinį mokesť.

⁶ Naprawa murów Smoleńskich, *Volumina Legum* (toliau – VL) S. Petersburg, 1860, t. IV, p. 53–54.

⁷ Zapłata piechocie Smoleńskieij; Assekuracja zapłaty piechocie Dyneburskieij, VL, t. IV, p. 61; A. S. Radziwiłł. *Pamiętnik...*, t. 3, p. 41.

⁸ Varšuva, 1650 01 12. Jono Kazimiero kvitas G. M. Triznos ataskaitai seime, LM, kn. 124, l. 390–392.

panaudotos ankstesniems valstybės išskolinimams ir bekaralmečio pradžioje iškilusiems reikalams finansuoti, išdininko kasmetinei algai, diplomatijos reikalams – derybų su Rusija ir kazokais komisarams, užsienio pasiuntiniams priimti, išdo ir valstybės pasiuntiniams, važnyčiotojams, tiltui per Vislą Varšuvoje, pastogei elekciniam seimui prie Varšuvos statyti (žr. 2 lentelę).

Didžioji išdo įplaukų dalis ir taikiais metais buvo sunaudojama valstybės sienų saugumui stiprinti. Išlaidos pilių remontui, artilerijai, kariuomenei samdyti per bekaralmetį, taip pat seimo paimta paskola, kuri greičiausiai buvo sunaudota tiems patiems tikslams, sudarė 88% visų išlaidų. Diplomatiniams reikalams sunaudota tik 3%, išdui valdyti – 6,8% išlaidų.

1 lentelė. Naujų padidintų maitių, gėralų mokesčio, kvartos ir žydų pagalgės įplaukos (auksiniais) į Lietuvos DK išdą 1647–1648 m.			
Mokesčių rūšys	Numatyta gauti	Įplaukos	Išleista
Kvarta	–	110 865:6:13¼	56 608
Nauji padidinti maitai	230 000	162 500	336 322:11:6*
Gėralų mokestis	267 179:18:16½	169 646	
Žydų pagalgė	12 000	12 000	12 000
Iš viso	509 179:18:16½	455 011:6:13¼	405 200:11:6

Lentelė sudaryta remiantis: Varšuva, 1650 01 12. Jono Kazimiero patvirtintas Lietuvos DK žemės išdininko G. M. Triznos ataskaitos seime kvitas, *LM*, kn. 124, l. 390–393.
*Bendra naujų padidintų maitių ir gėralų mokesčio suma.

2 lentelė. Lietuvos DK išdo 1647–1648 m. (iki konvokacinio seimo) išlaidos auksiniais		
Išlaidos	Suma	%
1. Daugpilio ir Smolensko pilių pėstininkams	214 441:8	54,7
2. Patrankoms ir kitai ginkluotei	17 645	4,5
3. 1647 m. seimo paskolinta valstybės reikalams	72 620:13:6	18,5
4. Lietuvos senatorių paimta per bekaralmetį valstybės reikalams	40 000	10,2
5. Derybų su Rusija ir kazokais komisarams	8 770	2,2
6. Paštui pasiuntiniams būnant Maskvoje 1647 m. ir kt.	972	0,3
7. Užsienio pasiuntiniams	1 772	0,5
8. Žygūnams ir vežikams, vykusiems valstybės reikalais	3 581	0,9
9. Išdo deputatams ir pareigūnams	4 030	1,0
10. Išdo žygūnams	19 766:10	5,0
11. Išdininkui už dvejus metus honoraras nuo kvartos, naujų padidintų maitių ir gėralų rinkliavos sumų	3 000	0,8
12. Tiltui ties Varšuva per Vislą ir pastogės elekcijai statybai	5 333:10	1,4
Iš viso	391751:3:6	100

Lentelė sudaryta remiantis: Varšuva, 1650 01 12. Jono Kazimiero kvitas G. M. Triznos ir G. Kimbaro ataskaitai seime, *LM*, kn. 124, l. 312–317v.

IŽDAS TAIKIAM METUI PASIBAIGUS

1648 m. pavasarį prasidėjęs Bogdano Chmelnickio sukilimas, krizė Ukrainoje ir valdovo staigi mirtis (1648 05 20) iš karto pareikalavo didelių išlaidų, kurių Lietuvos išdas jau nebegalėjo padengti dešimtmetį tenkinusiais nuolatiniais mokesčiais. Kiekvienais metais didėjo pinigų poreikis, kartu augo nepaprastieji mokesčiai. Prasidėjęs karo veiksmams su Ukrainos sukilėliais, vėl reikėjo grįžti prie kelis paskutinius metus nebereikalaujamų nepaprastųjų mokesčių valstybei reikalingoms programoms finansuoti. Šie mokesčiai tęsėsi ištisus dešimtmečius. Vien per 7 metus – nuo B. Chmelnickio sukilimo pradžios iki didesnės Lietuvos DK dalies okupacijos – uždedamų mokesčių kvotos pašoko iki tol nebuvusio dydžio (3 lentelė).

B. Chmelnickio sukilimas iš pat pradžių sukėlė realią grėsmę Lenkijai, kuri bandė karine jėga nuslopinti pasipriešinimą, bet patyrė kelis skaudžius pralaimėjimus. Kazokai, susijungę su Krymo totoriais, suvienytomis 9000 pajėgomis⁹ 1648 05 06 prie Geltonųjų Vandenių sutriuškino Lenkijos kariuomenę. Po 20 dienų ties Korsune antrą kartą sumušė lenkus, paėmė į nelaisvę abu jų etmonus, apie 9000 karių, žymių bajorų, karininkų, į sukilėlių rankas pateko apie 40 patrankų¹⁰.

Net ir po šių pamokų Lenkijos politikai nesurado būdo, kaip pozityviai išspręsti Ukrainos nacionalinę problemą. Tokia Respublikos įvykių raida vedė prie Lietuvos mokesčių sistemos ir finansinės krizės, sukėlė vidaus bei tarptautines problemas ir kartu lėmė šimtmečiams susiklosčiusią Lietuvos ir Lenkijos valstybei nepalankią geopolitinę padėtį.

1648 m. birželio mėn. sukilėlių vadas pulk. Głowackis iš Černygovo vaivadijos įsiveržė į Lietuvos DK, užėmė Starodubą, vėliau Gomelį, Rečicą ir nusiaubęs pasitraukė. Kitas sukilėlių vadas Krivošapka įsiveržė į Mstislavlio vaivadiją, pulk. Matvejus Gladkis Brastos vaivadijoje užėmė Pinską. Prie sukilėlių dėjosi valstiečiai. Sukilėliai apsiautė Radvilų Slucko, Sapiegų Senojo Bychovo sutvirtintus miestus. Pietinių ir pietrytinių Lietuvos sienų, viso Baltarusijos pakraščio apsauga ir gynyba iš karto pareikalavo visuomenės paramos ir naujų įsipareigojimų. Reikėjo samdyti nuolatinę kariuomenę, siųsti į pavojingą regioną ir ją išlaikyti. Vilniaus pasitarimas (1648 06 10), numatęs skubių Lietuvos saugumo priemonių programą, nutarė suformuoti 6000 karių Lietuvos samdomą kariuomenę, skirti tam tikslui Lietuvos išdo lėšas ir siųsti ją Lietuvos sienų apsaugai¹¹. Kariuomenę verbuoti pavedė Lietuvos didžiajam ir lauko etmonams – Jonušui Kiškai ir Žemaitijos seniūnui Jonušui Radvilai. Kadangi karaliaus nebuvo, jie turėjo išduoti mobilizacinius raštus Tėvynei nuspelnusiems ir sėsliai įsikūrusiems piliečiams¹².

⁹ O. Subtelny, *Ukraine. A History*, Toronto, Buffalo, London: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1990, p. 127.

¹⁰ Ibid.

¹¹ A. Tyla, Vilniaus pasitarimas 1648 06 10: Lietuvos bajorijos pozicija dėl valstybės apsaugos Bogdano Chmelnickio sukilimo pradžioje, *Lietuvos istorijos metraštis 2002*, t. 1, Vilnius, 2003.

¹² Vilnius, 1648 06 10. Vilniaus pasitarimo nutarimas, *Ukrainos mokslų akademijos Centrinės bibliotekos Rankraščių skyrius*, I – 5985, l. 172.

3 lentelė. Respublikos seimuose Lietuvos DK uždėtų mokesčių valstybės reikalams struktūra ir jų dydis 1648–1655 m.								
Seimo data*	Valakinis	Padūmė	Gėralų	Nauji padidinti muitai	Pirklių donatyva	Žydų pagalvė**	Totorių pagalvė	Karaliaus magd. miestų rinkliava
1648 07 16–08 01	4 dekl.***	–	–	–	–	4 (12 000)	–	keturguba rinkl.
1648 10 06–11 19	6 [suma 10]	–	1 m. (iki 06 24)	–	20 000	2 (6 000)	–	–
1649 01 19–02 14	(10 sulyg.)	–	dvigubi 2 m.	dvigubi 2 m.	–	–	–	–
1649 11 22–1650 01 13	(10 sulyg.)	5	dvigubi 2 m.	–	–	4 (12 000)	+ po 2 a.	–
1650 11 21–12 24	–	16 (4 rat.)	dvigubi 2 m. (nuo 1651 06 24)	dvigubi 2 m. + iš bajorų	40 000	8 + 16 000	–	–
1652 07 23–08 17	–	15 (3 rat.)	–	–	40 000	1 + 20 000	+	–
1653 03 24–04 07	–	3	dvigubi 2 m.	2 m.	8 000	2 + 40 000	–	–
1654 06 09–07 20	–	22 (3 rat.)	–	–	–	40 000	–	–
1655 05 19–06 20	–	22 (2 rat.)	dvigubi 2 m.	2 m. + iš bajorų	60 000	30 000	–	–
<p>Lentelė sudaryta remiantis: *Deklaracye W. X. Lit. podatkow y seymikow, <i>VL</i>, t. IV, p. 84–85. Deklaracye W. X. Litewskiego; Pogłowne Żydowskie W. X. Lit., <i>VL</i>, t. IV, p. 93. Deklaracye Wielkiego Xięstwa Lit. woiewodztw y powiatow, <i>VL</i>, t. IV, p. 125–127. Konstytucye Wielkiego Xięstwa Litewskiego, <i>VL</i>, t. IV, p. 145–151. O retentach podymnego W. X. Lit.; Czopowe w W. X. Lit.; Donativum kupieckie; Pogłowne Żydowskie W. X. Lit.; Wydawanie podatkow W. X. L. y szafunek; Deklaracye W. X. Litewskiego; Cło nowo podwyższone z pławem wodnym W. X. Lit.; Auctio subsidiorum na zapłate długow W. X. Lit., <i>VL</i>, t. IV, p. 158–162. Czas wydawania podatkow W. X. Lit. y szafunek onych; Donativum kupieckie W.X.Lit.; Pogłownw Żydowskie W. X. Lit.; Pogłowne Tatarskie; Deklaracye W. X. Lit., <i>VL</i>, t. IV, p. 173–174; 181–183. Czas wniesienia nowych podatkow W. X. L. do skarbu y szafunek onych; Czopowe W. X. Lit.; Cło nowo podwyższone w W. X. Lit.; Donativum kupcow W. X. Lit.; Podymne i pogłowne Żydow W. X. Lit.; Deklaracye woiewodztw y powiatow W. X. L., <i>VL</i>, t. IV, p. 195–196; 202–204. Konstytucye W. X. Lit., <i>VL</i>, t. IV, p. 218–220. Czas wniesienia podatkow Wielk. Xięstwa Lit.; Czopowe Wielk. Xięst. Lit.; Cło nowo podwyższone; Auctio subsidiorum W. X. Lit.; Pogłowne Żydow W. X. Lit.; Donativum kupieckie; Deklaracye woiewodztw y powiatow Wielkiego Xięstwa Litewskiego, <i>VL</i>, t. IV, p. 228, 235–238.</p> <p>** Vienguba żydų pagalvė nuolat sudarė 3000 auksinų.</p> <p>*** Nurodyta tik pavietų ir vaivadijų deklaracijosje, bendro seimo nutarimo nebuvo.</p>								

Tačiau Lietuvos prieškonvokaciniai seimeliai, pritardami Vilniaus pasitarimo nutarimams ir nutardami surinkti 4–6 rinkliavų valakinius mokesčius, atsisakinėjo juos perduoti į išdą. Surinktus mokesčius pasilikinėjo pavieto žinioje, naudojo pavietų kariniams daliniams samdyti arba perduodavo etmonui (žr. 7 lentelę). Be abejo, tai trukdė etmonams nevaržomai pasinaudoti tomis lėšomis ir samdyti kariuomenę. Vėliau J. Radvila skundėsi destruktiniu pavietų dalinių formavimu, dėl vėluojančių konvokaciniame seime numatytų mokesčių, nes užverbuoti kariai negaudami algų protestavo¹³.

LIETUVOS ATSTOVŲ NUTARIMAS KONVOKACINIAME SEIME

Į konvokacinį seimą atvykę Lietuvos pavietų ir vaivadijų atstovai dėl mokesčių neturėjo ko tartis ir ginčytis. Instrukcijose buvo aiškiai apibrėžta nuostata. A. S. Radvilos dienoraštyje užfiksuota, kad seimo metu buvo tik viena Lietuvos atstovų sesija, sukviesta liepos 25 d. Bernardinų vienuolyne. J. Radvila, A. S. Radvila, Lietuvos rūmų maršalas Antanas Jonas Tiškevičius, Lietuvos išdininkas G. M. Trizna kritikavo surinktų mokesčių pinigų laikymą pavietuose, bet ne išde¹⁴. Tačiau sesijoje tuo klausimu nieko nebuvo nutarta. Vėliau, aptariant Lietuvos gynimo reikalus, buvo nuspręsta sudaryti 5000 karių kariuomenę¹⁵. Visų pavietų ir vaivadijų atstovai, vieni besąlygiškai, kiti su sąlygomis, sutiko mokėti valakinį mokesťį (4 lentelė).

4 lentelė. Lietuvos vaivadijų ir pavietų atstovų deklaracijos konvokaciniame seime dėl valakinio mokesčio rinkliavų dydžio				
Pavietas, vaivadija	Konvokacinis seimas*	Elekcinis seimas**	Karūnacinis seimas***	1649–1950 m. seimas****
1	2	3	4	5
Vilniaus	4	iki 10	–	surinko 10 + 5p. ^x
Ašmenos	4	iki 10	–	surinko 10 + 5p.
Brėslaujos	2+2 (seimeliui)	iki 10	–	surinko 10 + 5p.
Lydos	4	iki 10	–	surinko 10 + 5p.
Ukmergės	3+1 (pavietui)	iki 10	–	surinko 10 + 5p.
Trakų	4	iki 10	–	surinko 10 + 5p.
Gardino	4	iki 10	–	surinko 10 + 5p.
Kauno	4	iki 10	–	surinko 10 + 5p.
Upytės	4	iki 10	–	surinko 10 + 5p.
Žemaičių Kun.	4 (naudoti savo nuožiūra)	iki 10	–	surinko 10 + 5p.
Polocko	2+2 (seimeliui)	iki 10	–	surinks 10 + 5p.
Naugarduko	3 (naudoti savo nuožiūra)	iki 10	–	surinks 10 + 5p.
Slanimo	4	iki 10	–	surinks 10 + 5p.

¹³ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik...*, t. 3, p. 96–97.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid., p. 107.

4 lentelės tęsinys				
1	2	3	4	5
Valkavisko	4 (naudoti savo nuožiūra)	iki 10	–	surinks 10 + 5p.
Vitebsko	4	iki 10	–	surinks 10 + 5p.
Oršos	3+1 (seimeliui)	iki 10.	–	surinko 10 + 5p.
Brastos	4	iki 10	–	surinks 10 + 5p.
Pinsko	4	iki 10	–	surinko 7 + 5p.
Mstislavlio	2+2 (seimeliui)	iki 10	–	surinko 7 + 5p.
Minsko	3+1 (seimeliui)	iki 10	–	surinks 10 + 5p.
Mozyriaus	3+1 (seimeliui)	iki 10	–	nuniokotas, 5p.
Rečicos	3+1 (seimeliui)	iki 10	–	nuniokotas, 5p.
Smolensko	2+2 (seimeliui)	iki 10	–	surinks 10 + 5p.
Starodubo	4 (seimeliui)	iki 10	–	nuniokotas, 5p.
Livonijos žemė	4	iki 10 [½]	–	½

Lentelė sudaryta remiantis šiais šaltiniais:
 *Deklaracye W. X. Lit. podatkow y seymikow, *VL*, t. IV, p. 84–85.
 ** Deklaracye W. X. Litewskiego, *VL*, t. IV, p. 93.
 *** Deklaracye Wielkiego Xięstwa Lit. woiewodztw y powiatow, *VL*, t. IV, p. 125–127.
 **** Podymne w Wielkim Xięstwie Lit., *VL*, t. IV, p. 147–148; Deklaracya W. X. Lit. podatkow y seymikow, *ibid.*, p. 150–151.
^x p. – padūmė.

RELIACINIŲ SEIMELIŲ POZICIJA

Nors ir negausūs turimi reliacinių seimelių dokumentai rodo nevienodą jų požiūrį į seimo nutarimus.

Minsko seimelis patvirtino 4 rinkliavų mokesčių pasamdytiems kariniams daliniams apmokėti. Be to, seimelis, įvertinęs, kokią didelį pavojų kelia prie vaivadijos sienų priartėję sukilę kazokai, susijungę „su mūsų pačių valstiečiais“, neturėdamas kitokio apsigynimo būdo, nutarė, kad ginsis patys. Tam tikslui nutarė rugsėjo 3 d. Minske atlikti visuotinio šaukimo patikrinimą ne pagal ankstesnio surašymo kvitus, bet *viritim* ir iš karto su vėliavomis žygiuoti į karo lauką prieš atremti. Karo lauke pažadėjo būti tol, kol baigsis karas. Minskiečiai buvo įpareigoti sutvarkyti miesto pylimą ir būti pasiruošę ginti miestą ginklu. Už visuotinio šaukimo prievolės vengimą buvo numatytos griežtos bausmės. Seimelis apie tai laišku pranešė didžiajam etmonui J. Kiškai ir kvietė atvykti bei perimti vadovavimą pašauktiniams¹⁶.

¹⁶ Minskas, 1648 08 27. Minsko seimelio lauda, *BAU*, 365, l. 237–238; Minskas, 1648 08 27. Minsko seimelio laiškas Polocko vaivada ir didžiajam etmonui J. Kiškai, *ibid.*, l. 238v–239.

Naugarduko pavieto bajorai, kurie dar prieš konvokacinį seimą nutarė patikrinti visuotinį šaukimą ir pasamdyti karinį dalinį¹⁷, reliaciniame seimelyje, pažymėję, kad neatvyko dalinių regimentoriai, dabar, kai priešai jau vaivadijos ribas pasiekė, nutarė patys pagal visuotinio šaukimo prievolę stoti į karo lauką. Vadovavimą perdavė iš savo tarpo išrinktiems vadams ir pareiškė, kad jokių kitų vadų nepripažins¹⁸.

Tos pačios vaivadijos Slanimo pavietas nutarė rugsėjo 1 d. sušaukti visus bajorus ne pagal sąrašus, bet *viritim* visuotiniam patikrinimui ir po to pagal vaivados nurodymą vykti į karo lauką¹⁹. Pačią pašauktinių kariuomenę laikė menka jėga priešui atremti ir siūsdami savo 12 atstovų į elekcinį seimą instrukcijoje įpareigojo siekti, kad bekaralmečiu būtų sudaromi samdomų kareivių daliniai ar kitokiu būdu užtikrintas saugumas, neskelbiant visuotinės mobilizacijos²⁰.

Labai atsakingai tvarkėsi Smolensko pavieto bajorija. Seime pavieto atstovai sutiko dvi mokesčių rinkliavas atiduoti į Lietuvos išdą, o kitų dviejų rinkliavų lėšų sunaudojimą paliko spręsti reliaciniam seimeliui. Dar prieš reliacinį seimelį jie, susirinkę Smolenske, dviem kazokų vėliavoms verbuoti išrinko du rotmistrus: Smolensko pakamare Kazimierą Sokolinskį ir Ašmenos kardininką Mykolą Tokarskį. Seimelis pritarė išrinktiems rotmistrams, o toms dviem vėliavoms samdyti vieną ketvirtį paskyrė dvi mokesčių rinkliavas, mokant rotmistrams po 200, raiteliams – po 50 auksinų. Suformuotos ir patikrintos vėliavos rugsėjo 1 d. turėjo išžygiuoti iš Smolensko ir prisistatyti Lietuvos etmonams ar viceregentams. Rotmistrai buvo įpareigoti elgtis drausmingai, neimti pastočių bei rinkliavų, nepriimti į dalinius pabėgusių ar besislapstančių žemvaldžių pavaldinių.

Visų mokesčių rinkikų paskyrė Danielių Madalinskį. Pagal senus kvitus, iš kiekvienos tarnybos, kurioje paprastai buvo po du dūmus, turėjo būti surenkama po 4 auksinus. Iš naujų duoklininkų, kurie mokesčių mokėjimo kvitų neturėtų, renkant mokesčius liepta vadovautis Upytės stalininko Jono Marcinkevičiaus ir kt. komisarų 1629 m. atliktos revizijos duomenimis. Kad mokesčiai būtų teisingai surinkti, nepadarant nuostolių Lietuvos išdui, buvo sudaryta Smolensko pavieto žemės pareigūnų komisija, kuri, susirinkusi pilies teismo patalpose, turėjo parengti mokesčių mokėtojų sąrašą ir jį aktuoti pilies teisme. Ateityje pagal šį patvirtintą sąrašą turėjo būti renkami mokesčiai valstybei ir rinkliava atstovams į seimą. Seimelis patvirtino, kad mokesčiai turi būti surinkti iki rugsėjo 12 d. Dviejų rinkliavų pinigai spalio 1 d. turėjo būti perduoti Lietuvos išdui Vilniuje, o kitų dviejų rinkliavų – vėliavų rotmistrams²¹.

¹⁷ Naugardukas, 1648 06 26. Naugarduko seimelio instrukcija atstovams į konvokacinį seimą, *ibid.*, l. 228–230.

¹⁸ Naugardukas, 1648 08 25. Naugarduko seimelio lauda, *ibid.*, l. 231.

¹⁹ Slanimas, 1648 08 25. Slanimo seimelio lauda, *Biblioteka Polskiej akademii nauk im. Ossolińskich* (toliau – *BO*), 5426/III, l. 9.

²⁰ Slanimas, 1649 09 25. Slanimo seimelio instrukcija atstovams į elekcinį seimą, *ibid.*, l. 9–10v.

²¹ Smolenskas, 1648 08 28. Smolensko reliacinio seimelio lauda, *ibid.*, l. 224–225.

Žemaitijos seimelis, kurio direktoriumi buvo vyskupas Jurgis Tiškevičius, „turdamas iš įvairių vietų žinių apie pavojus Respublikai“ ir Žemaitijos seniūno, lauko etmono J. Radvilos perspėjimus bei jo laiškus seimeliui ir Žemaitijos stalininkui, mokesčių rinkikui Jaroslavui Bilevičiui, kad surinktus keturgubų valakinių mokesčių pinigus perduotų pagal mobilizacinius raštus sudarytiems kariniams daliniams, nutarė surinktus pinigus pagal J. Radvilos išduotus mobilizacinius raštus paskirti Andriaus Kurpskio Jaroslavskio kazokų vėliavai (4100 auksinų), rotmistro Teofilio Švarchofo raitarų ir Petro Podleckio 200 pėstininkų kuopoms. Likusius pinigus įsipareigojo pristatyti Lietuvos išdui ir ten užpajamuoti kariams perduotą sumą²². Tuo pačiu metu seimelis sudarė 25 atstovų delegaciją į elekcinių seimą, kurią įpareigojo laikytis įstatymų, rūpintis teisės pažeidimų pašalinimu, apsaugoti religinius disidentus ir paruošti *pacta conventa* naujam valdovui²³. Dėl naujų mokesčių neužsiminė.

Kaip matyti iš M. G. Triznos ataskaitos, iš konvokaciniame seime nutarto keturgubo valakinio mokesčio ir keturgubos žydų pagalvės išdas gavo 92 480 auksinų įplaukų. Jos buvo panaudotos Lietuvos kariuomenei algoms išmokėti (117 tūkst. auksinų, žr. 6 lentelę). Išmokėta 24 847 auksiniais daugiau, negu išdas buvo gavęs tam tikslui įplaukų. Šį skirtumą išdininkas turėjo padengti iš elekciniame seime nutartų mokesčių.

MOKESČIŲ KLAUSIMAS ELEKCINIAME SEIME

Seimelių dokumentai, su kuriais galėjau susipažinti, elekcinio seimo atstovų nepareigojo priimti kokią nors programą dėl mokesčių ateinančių laikotarpi. Tačiau seime apsidėjimas mokesčiais buvo svarbus ir jis buvo svarstomas. Elekcinių seimą (1648 10 06–11 19) prislėgė gėdingas Lenkijos kariuomenės pralaimėjimas ties Pilavciais (1648 09 23)²⁴. Kalbos dėl kaltų nenutilo per visą seimą. Seimui posėdžiaujant ateidavo vis naujos žinios apie sukilėlių karinius veiksmus, jų artėjimą prie Varšuvos. Nors seimo maršalu buvo išrinktas Lietuvos atstovas Mozyrius pavieto srities tvarkininkas Pilypas Kazimieras Obuchovičius, tačiau seime, bent jau jo pradžioje, vyravo Lenkijos problemos: rūpintasi, kaip surinkti nuo Pilavcų išsilaksčiusią kariuomenę, kaip ją papildyti, kaip jai atsilyginti. Federacinio partnerio atstovai dėl padėties Lietuvoje nesuko sau galvos ir Lietuvą prisiminėdavo tik prašydami pagalbos.

Apie politinę ir karinę padėtį bei uždavinius, kuriuos turėtų išspręsti seimas, Lietuvos atstovus seime supažindino lauko etmonas J. Radvila jiems pasiųstame laiške²⁵. Pirmiausia jis pabrėžė, kad su 5000 karių kariuomene didžiulės Lietuvos

²² Raseiniai, 1648 08 27. Žemaitijos reliacinio seimelio lauda, *Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius* (toliau – *VUB RS*), f. 7, Nr. 14465, l. 232–233.

²³ Raseiniai, 1648 08 27. Žemaitijos seimelio instrukcija atstovams į elekcinių seimą, *ibid.*, l. 234–235.

²⁴ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik...*, t. 3, p. 116–118.

²⁵ Hušča, 1648 10 16. J. Radvilos laiškas Lenkijos primui M. Lubienskiui, *Документы об освободительной войне...*, p. 174; Slanimas, 1648 10 23. J. Radvilos laiškas Lietuvos senatoriams ir atstovams, *LVI A*, f. 1135, ap. 2, b. 27, l. 267–268.

DK teritorijos apginti neįmanoma, kad sukilimas Lietuvai yra pavojingesnis negu Lenkijai, kad kariuomenę reikia padvigubinti. Šį klausimą jis laikė bene svarbiausiu. Seime apie Lietuvos reikalus kalbėjo kiti Lietuvos senatoriai, primindami apie karo veiksmus su sukilėliais pietinėje Lietuvos DK dalyje. Žemaitijos vyskupas Jurgis Tiškevičius, posėdyje pasmerkęs sukilimą, pažadėjo paaukoti kariuomenei 12 tūkst. auksinų²⁶. Lietuvos kancleris A. S. Radvila kalbėjo apie pavojus Lietuvos DK, gyrė vicekanclerį Kazimierą Leoną Sapiegą, kuris esą su savo 3000 karių geriau gynė Lietuvos sienas negu visa Lenkijos kariuomenė. Jis pažadėjo savo lėšomis pasiūsti 200 karių²⁷. K. L. Sapiegai viešai padėkojo ir seimo maršalas. Dėl karinės paramos Lenkijai lietuviai atsakė neigiamai, kadangi priešas stovi prie Lietuvos vartų ir patiems gresia pavojus²⁸.

Lietuvos gynybos reikalai – mokesčiai ir atsilyginimas kariuomenei – buvo svarstomi atskirose lietuvių sesijose lapkričio 3, 7, 8, 16, 23 dieną. Jų metu labai aktyvus buvo lapkričio 4 d. į seimą atvykęs lauko etmonas J. Radvila. Jis reikalavo Lietuvos išdininko ataskaitos, skundėsi, kad kaip etmonas jis neturi nei žadėtų pinigų, nei žadėtos surinktos kariuomenės, prašė seimą ir senatą ją padidinti, kad su ja iš tikrųjų galėtų apsaugoti nuo kylančių pavojų, numatyti lėšas įsiskolinimui likviduoti. Jis pateikė ataskaitą apie kariuomenės dydį, rūšis ir iš vaivadijų gautus jai samdyti pinigus²⁹.

Lapkričio 16 d. sesijoje visos vaivadijos ir pavietai vieningai susitarė krašto gynybos reikalams bendrai su konvokaciniame seime nutartais valakiniais mokesčiais sumokėti dešimteriopą valakinį mokesį (žr. 3 ir 4 lentelę). Tačiau ne visi sutiko įnešti į išdą pavietuose laikomus mokesčių pinigus. Buvo uždėti mokesčiai ir karališkųjų miestų pirkliams, taip pat žydams pagalvė³⁰. Kartu su ankstesniame seime užsidėtų mokesčių likučiais visi turėjo surinktus mokesčius tuojau po gruodžio 15 d. numatytų reliacinių seimelių perduoti Lietuvos išdininkui.

Visų paminėtų mokesčių įplaukos ir karališkųjų valdų laikytojų mokama vadinamoji *donativa simple*, arba kvarta, turėjo būti perduota etmonui sumokėti kariuomenei už antrą ketvirtį. Kaip rašo Lietuvos kancleris, J. Radvila tvirtino, kad mokesčių kariuomenei formuoti neužteks, ir reikalavo, kad būtų paskelbta visuotinė mobilizacija arba apmokestintas bajorų turtas. Tačiau Lietuvos atstovai nepritarė nei vienam, nei kitam jo pasiūlymui³¹.

J. Radvila, grįžęs iš elekcinio seimo, įveikęs negalavimus, su naujais, dar karo veiksmuose nedalyvavusiais daliniais išvyko prie Noblio, susijungė su G. Mirskio vadovaujama daliniais ir patraukė link Dniepro, išvadavo Turovą, Mozyrių, Bobruiską ir išvalė Lietuvos DK teritoriją nuo sukilėlių. Karaliui sudarius su kazokais paliaubas, J. Radvila išdėstė kariuomenę Lietuvos DK pasienyje žiemojimui,

²⁶ A. S. Radziwiłł. *Pamiętnik...*, t. 3, p. 117.

²⁷ *Ibid.*, p. 119.

²⁸ *Ibid.*, p. 137.

²⁹ *Ibid.*, p. 141, 143, 148; E. Kottubaj, *Życie Janusza Radziwiłła*, Wilno i Witebsk, 1859, p. 123.

³⁰ Deklaracya W. X. Litewskiego; Pogłowne żydowskie W. X. Lit., *VL*, t. IV, p. 93.

³¹ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik...*, t. 3, p. 148, 156.

o pats po ligos išvyko į Jašiūnus. Karo veiksmai atsinaujino 1649 m. pavasarį. J. Radvila į karo stovyklą prie Rečicos grįžo tų metų liepos 2 d.³²

Seime buvo nutarta Lietuvos ir Lenkijos išdininkų ataskaitas apsvarstyti karūnaciniame seime³³.

KARŪNACINIS SEIMAS

Praėjus dviem mėnesiams nuo elekcinio seimo, Krokuvoje buvo sušauktas karūnacinis seimas. Priešseiminė instrukcija, kurią Jonas Kazimieras 1648 m. gruodžio pradžioje išsiuntinėjo į pavietus ir vaivadijas, buvo skirta Lenkijai. Apie Lietuvos DK padėtį ir jos interesus nebuvo užsiminta³⁴. Elektas valdovas kvietė bajoriją vieningai prisidėti prie „gesinimo to pavojingo gaisro, kuris vis didėjančia liepsna apima visą Karūną“, pasirūpinti mokesčiais ir atsilyginimu kariuomenei. Pats žadėjo atiduoti savo turtą ir jėgas Respublikai ginti ir siūlė visiems prisidėti. Sunku pasakyti, kaip reagavo į tai visos Lietuvos DK seimeliai, nes pavyko surasti tik vieną – Žemaitijos seimelio – instrukciją. Žemaitijos seimelis savo atstovus įpareigojo siekti, kad būtų suardyta kazokų ir „pagonių“ sąjunga³⁵. Žemaičiai daug pageidavimų išsakė dėl religinių santykių.

Jonas Kazimieras Krokuvoje, dalyvaujant į seimą susirinkusiems senatoriams ir atstovams, buvo vainikuotas karaliaus vainiku. Skaitant to seimo dalyvio Lietuvos kanclerio A. S. Radvilos dienoraštį, matyti, kad seimui buvo daug svarbesnių už karaliaus vainikavimą klausimų. Lenkai negalėjo užmiršti Pilavcų pralaimėjimo gėdos. Priežastys ir kaltininkai buvo svarstomi bent penkiuose seimo posėdžiuose. Kitas svarbus klausimas buvo santykių su Švedija, Rusija ir kazokais diplomatinio keliu sureguliuojimas. Ne mažiau svarbūs buvo ir keliuose posėdžiuose svarstyti klausimai dėl krašto apsaugos, gynybos ir kariuomenės išlaikymo. Seime vyravo Lenkijos problemos. Tarp seime priimtose 21 konstitucijos, arba nutarimo, 7 buvo bendros, 14 skirta Lenkijai ir nei vienos Lietuvos DK. Svarstant bendras problemas aktyviai dalyvavo ir Lietuvos DK atstovai³⁶.

Iždo ataskaita ir gynybos priemonių aptarimas pradėta svarstyti praėjus dviem savaitėms nuo seimo pradžios, t. y. jam baigiantis. Lietuvos iždo ataskaita, kurioje buvo nurodytos įplaukos į iždą po 1647 m. seimo ir konvokacinio seimo bei išlaidos, buvo apsvarstyta 1649 02 07³⁷, tačiau jos kvitą karalius patvirtino tik po

³² Ibid., p. 138.

³³ Ibid., p. 132.

³⁴ Varšuva, 1648 12 06. Jono Kazimiero instrukcija į seimelius, [Jakub Michałowski] *Jakuba Michałowskiego...księga pamiętnicza...*, wyd. A. Z. Helcel, Kraków, 1864, p. 214–216.

³⁵ Raseiniai, 1648 12 12. Žemaitijos reliacinio seimelio instrukcija atstovams Jonui Mikalojui Stankevičiui ir Viktorinui Konstantui Mlečkai, *VUB RS*, f. 7, Nr. 14465, l. 271.

³⁶ S. Ochman, *Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r.*, Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu wrocławskiego, 1985, p. 224–228, 230.

³⁷ Ši data nurodyta ataskaitos kvite; A. S. Radvila savo dienoraštyje rašo, kad deputatai iždo ataskaitas svarstė vasario 8 d. (A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik...*, t. 3, p. 183).

metų vykusiame eiliniame seime³⁸. Lietuvos atstovai atskirose savo sesijose vasario 10, 11 ir 12 d. apsvarstė kariuomenės kontingentą ir naujus mokesčius³⁹. Visų vaivadijų ir pavietų atstovai sutiko pratęsti dvejiems metams naujų padidintų miltų ir gėralų mokesčio rinkimą, surengti visuotinio šaukimo patikrinimą. Tuo tarpu visuotinę mobilizaciją dauguma nutarė svarstyti seimeliuose. Tik nusiaubtieji Mozyriaus ir Rečicos pavietai išipareigojimų neprisiėmė, nors pažymėjo, kad, jei bus galimybė, rinks gėralų mokesť. Be to, Lietuvos atstovai nutarė anksčiau ir ateityje pasamdytiems kariuomenės daliniams algas sumokėti iš elekciniame seime nutartų mokesčių, nereikalaujant iš valstybės naujo finansavimo⁴⁰. Nepaprastųjų mokesčių nebuvo numatyta, buvo kalbama apie dešimterio valakinio mokesčio visuose pavietuose sulyginimą (žr. 4 lentelę).

MOKESČIŲ REIKALAI EILINIAME 1649–1650 m. SEIME

Karūnacinio seimo nutarimai neužtikrino galimybių atsilyginti pasamdytai kariuomenei ir sukurti karines pajėgas, kurios galėtų apsaugoti nuo B. Chmelnickio antpuolių ir sukilimo plėtros. 1649 m. rudenį Lietuvos išdininkas G. M. Trizna pažymėjo, kad Lietuvos DK kariuomenei už skolon išstarnautą laiką reikia per milijoną auksinų. Jis ragino pasirūpinti, kad būsime eiliniame seime būtų numatytos galimybės tam išskolinimui likviduoti, įspėjo, kad priešingu atveju gali susiformuoti kariuomenės konfederacija⁴¹. Nurodytą sumą buvo galima surinkti mokant didesnę negu dešimterio valakinį mokesť.

1649 m. vasarą Lietuvos kariuomenė pietryčių dalyje sutriuškino B. Chmelnickio kariuomenę. Paimtas vėliavas J. Radvila 1649 m. gruodžio 21 d. seime nusiviedė prie karaliaus kojų⁴². Tuo tarpu Lenkijos ir Ukrainos fronte tų metų rugpjūčio 18–20 d. buvo pasirašyta Zborovo taikos sutartis, patenkinusi kazokų reikalavimus. 1649 11 22 – 1650 01 03 posėdžiavusiame seime buvo spęsti iš esmės vėl Lenkijos reikalai. Priešseiminėje instrukcijoje, kurią parengė Lenkijos kancleris Jurgis Ossolinskis, buvo išdėstytos vien Lenkijos problemos, stengiantis nuslępti karaliaus vadovaujamo žygio nesėkmę ir žeminantį sudarytos taikos pobūdį. Lietuvos DK joje visai neminima. Galbūt todėl Lietuvos atstovai savo klausimams svarstyti šaukė daug Lietuvos sesijų. Šias sesijas seimo tyrinėtoja Lucja Częścik pavadino šio seimo ypatybe⁴³.

1649–1650 m. seime Lietuvos atstovai atskirose lietuvių sesijose gruodžio 14, 15, 17, 31, sausio 4, 7 ir 8 dieną įtemptai svarstė kariuomenės samdymo ir

³⁸ Varšuva, 1650 01 12. Jono Kazimiero kvitas G. M. Triznos karūnaciniam seime darytai Lietuvos izdo ataskaitai, *LM*, kn. 124, l. 390–393.

³⁹ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik...*, t. 3, p. 186–189.

⁴⁰ Deklaracye Wielkiego Xięstwa Lit. woiewodztw y powiatow, *VL*, t. IV, p. 126.

⁴¹ Varšuva, 1649 10 07. G. M. Triznos laiškas Brastos pavieto senatoriams, dignitoriams ir kt. pareigūnams, *AGAD, AR*, dz. V, Nr. 16464, 8 laiškas.

⁴² A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik...*, t. 3, p. 231.

⁴³ Ł. Częścik, *Sejm warszawski w 1649/50 roku*, Wrocław, Warszawa etc.: Wyd-wo Polskiej akademii nauk, 1978, p. 115.

finansinius, mokesčių reikalus, Lietuvos DK seimo konstitucijos projektą⁴⁴. Svarbiausias lietuvių sesijų klausimas buvo mokesčiai, išdo papildymas ir atsilyginimas kariuomenei. Į seimą atvykę Lietuvos kariuomenės atstovai išdėstė, kad jie buvo ištikimi karaliui ir Respublikai, tačiau negavo atlyginimo ir jo laukia⁴⁵. Kariuomenė buvo pasamdyta iki 1649 m. gegužės 9 d., tačiau nuspręsta jos nepaleisti, sutartį pratęsti ir padidinti iki 7200 karių⁴⁶. Daug ginčų sukėlė dešimterio po valakinio mokesčio visuose pavietuose ir vaivadijose sulyginimas. Galų gale buvo nuspręsta Vilniaus pavieto pavyzdžiu susilyginti visiems pavietams ir vaivadijoms, sumokant dešimterio po valakinį mokesį, visai atleidus nuo jo karo nusiaubtus Mozyriaus, Rečicos, Starodubo pavietus ir uždėjus mažesnę Mstislavlio vaivadijai⁴⁷. Siekiant, kad valstybiniai dvarai dėl kariuomenės pėstovio ir rekvizicijų labai nenukentėtų, lietuvių sesija po ilgų svarstymų 1650 m. sausio 7 d. posėdyje nutarė, kaip rašė A. S. Radvila, „dėl negirdėto dalyko“ – 4 padūmių mokesčio surinkimo iš bajorų, valdiškų, karaliaus, karalienės ir dvasininkų valdų. Be to, dvasininkų ir pasauliečių luomai sutiko surinkti dar vieną padūmę pavietų valdose stovyklaujančiai kariuomenei išlaikyti ir jos įplaukas pasilikti paviete, neatiduodant jį išdą iki paaiškės, ar užteko pinigų atsilyginti kariuomenei⁴⁸. Tačiau Lietuvos atstovai ir senatoriai sutiko užsidėti 5 padūmes. Vaivadijos ir pavietai savo deklaracijose pritarė 5 padūmių mokesčiui⁴⁹. Seimo dalyvis Kristupas Pilypas Obuchovičius savo dienoraštyje užrašė, kad buvo uždėtas 5 padūmių mokeskis⁵⁰. Išdo pateiktoje padūmės įplaukų ataskaitoje yra duomenų apie visų penkių padūmių įplaukas, tik penktosios padūmės įplaukos pažymėtos atskirai nuo kitų keturių⁵¹. Kai kurie lenkų tyrinėtojai nurodo, kad lietuviai seime sutiko mokėti tik 4 padūmes⁵². Mokesčiai jį išdą turėjo būti įnešti iki 1650 05 10.

Seime buvo pateikta karaliui ir paskui paskelbta atskira Lietuvos DK konstitucija, kurioje buvo punktai dėl mokesčių sulyginimo, dėl Lietuvos DK sienų apsaugos, dėl komisijos prie lauko etmono sudarymo atsiskaityti su kariuomene, dėl kariuomenės padidinimo, dėl padūmės įvedimo ir kitų mokesčių deklaravimo, J. Radvilos ir kt. pasižymėjusių apdovanojimo⁵³.

⁴⁴ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik...*, t. 3. p. 223–245.; S. Ochmann-Staniszwaska, Z. Staniszwski, *Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy, Prawo–doktryna–praktyka*, Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000, t. 1, p. 43–54.

⁴⁵ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik...*, t. 3, p. 241; Ł. Częścik, *Sejm warsawski...*, p. 106–107.

⁴⁶ *VL*, t. IV, p. 146.

⁴⁷ Koekwacya wojewodztw y powiatow W. X. L. wydatku dziesiści poborow z Konwokacyi i Elekcyi..., *VL*, t. IV, p. 145.

⁴⁸ *Securitas granic Wielkiego Xięstwa Lit.*, *VL*, t. IV, p. 145–146.

⁴⁹ Deklaracya W. X. Lit., *VL*, t. IV, p. 328–329.

⁵⁰ K. F. Obuchowicz, Dyaryusz, *Pamiętniki historyczne do wyjaśnienia spraw publicznych w Polsce XVII wieku*, wydał Michał Baliński, Wilno, 1859, p. 31.

⁵¹ B. v., 1650 06 13. Podymne W. X. Lit. na zapłacenie woysku przez pp. poborców powiatowych świeckich y duchownych z liczby do skarbu wniesione, *BAU*, sygn. 1017, l. 63–64.

⁵² Ł. Częścik, *Sejm warsawski...*, p. 136.

⁵³ *VL*, t. IV, p. 145–151.

Į sudarytą Žemaitijos seniūno ir Lietuvos lauko etmono komisiją buvo įtraukti 5 senatoriai, 6 atstovai ir 2 kariuovių atstovai. Komisija turėjo susirinkti Vilniuje ir 1650 05 16 sumokėti kariuomenei algas už išstarnautą iki tų metų gegužės 9 d. laiką⁵⁴.

MOKESČIO ĮPLAUKOS Į IŽDĄ IR IŠLAIDOS 1648–1650 m.

Svarbiausias visų tais metais vykusių seimų klausimas, neskaitant naujo valdovo rinkimų ir vainikavimo, buvo valstybės išdo papildymas naujomis įplaukomis ir Lietuvos DK gynybos programos finansavimas. Didžiausių įplaukų išdas galėjo tikėtis iš visuose pavietuose vienodo dešimteriopo valakinio mokesčio. Išimtis buvo padaryta tik sukilėlių ir karo nusiaubtuose pavietuose (žr. 4 lentelę). Kaip matyti iš ataskaitoje ir jos kvite pateiktų duomenų, šis mokestis turėjo duoti 903,4 tūkst. auksinų. Tačiau pavietų seimeliai bekaralmečio pradžioje nusprendė patys laikyti ir skirstyti surinktus mokesčius. 260 tūkst. buvo panaudota pavietų daliniams samdyti bei tiesiog buvo perduoti lauko etmonui pagal pateiktas samdomųjų kariuomenės dalinių sąskaitas (žr. 7 lentelę). Taip tuo metu buvo išleista 28,8% nustatytų valakinio mokesčio pajamų.

Į išdą įnešti keturgubo valakinio ir tokio paties dydžio žydų pagalvės pinigai (92 480 auksinų) 1648 m. buvo panaudoti kariuomenei algoms ir komunikacijai su kariuomene apmokėti (žr. 5, 6 lentelę). Kadangi buvo išmokėta daugiau negu surinkta, Lietuvos išdininkas tą skirtumą turėjo padengti po elekcinio seimo surinktais mokesčių pinigais.

5 lentelė. 1648–1649 m. seimuose uždėtų mokesčių įplaukos į Lietuvos DK išdą ir nepriemokos						
Mokesčių rūšis	Įnešta į išdą	Pas pareigūnus	Snaudota pavietuose	Nesumokėta	Nurašyta	Suma
Valakinis	459 553:22:3		260126:9:17	46 844:12:8	73 669:13:16	840 193:28:8
Npm*	107 817:7:7½		–		67 500	175 317:7:7½
Gėralų	121961:21:4½	3 784:4:6	8 070	97 533:16:4½	77 496:25	308 846:6:15
Kvarta	79 398:2:3	1 017:4:6½				80 415:6:9½
Pirklių donativa	18 350			1 285	365	20 000
Iš viso	787080:23	4801:8:12½	268196:9:17	145662:28:12½	219031:8:16	1424772:14 :4

Lentelė sudaryta remiantis: Varšuva, 1650 01 12. Jono Kazimiero kvitas G. M. Triznos ir G. Kimbaro Lietuvos DK išdo ataskaitai seime, *LM*, kn. 124, l. 312–317v.
* Nauji padidinti muitai.

⁵⁴ Zapłata woysku W. X. Lit. y komisarze do tey zapłaty nazneczeni, *VL*, t. IV, p. 146–147.

6 lentelė. Lietuvos DK samdomos kariuomenės karui su sukilėliais rūšys ir iš konvokaciniame seime nutartų keturgubų valakinio ir žydų pagalvės įplaukų išmokėtos algos 1648 m.		
Kariuomenės rūšis	Atlyginimas auksiniais	%
Husarai	13 770	11,7
Raitarai	7 250	6,2
Dragūnai	36 700	31,3
Kazokai	8 200	6,9
Pėstininkai	28 840:29	24,6
Pavietų daliniams	6 300	5,4
Įvairiems valstybės reikalams, gurguolių važnyčiojams, žygūnams su laiškais	16 266:15	13,9
Iš viso	117 327:14	100,0

Lentelė sudaryta remiantis: Varšuva, 1650 01 12. Jono Kazimiero kvitas Lietuvos DK iždininko G. M. Triznos ataskaitai seime, *LM*, kn. 124, l. 391v–392.

Nuo 1649 m. vasario iki 1650 m. sausio į iždą, be likučių iš ankstesnių nesumokėtų mokesčių, įnešta 607 718:17:17 auksinų. Jie buvo panaudoti svarbiausiems ir būtiniems valstybiniam reikalams (žr. 7, 8 lentelę).

7 lentelė. Dešimterio valakinio ir gėralų mokesčio, naujų padidintų muitų, pirklių donativos ir kvartos įplaukos į Lietuvos DK iždą 1648–1650 01				
Mokesčių rūšis	Numatyta gauti	Įnešta į iždą	Išleista neįnešus, nesumokėta	Bus įnešta
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>
1648 m. konvokaciniame, elekciniam seime nutarti dešimterio valakiniai mokesčiai (iki karūnacinio seimo įnešti į iždą)	903 425:1:92/3	80 180:7:4		
Tų pačių mokesčių įnešta į iždą po karūnacinio seimo		379 373:17:17		
Pavietų rinkikai atidavė samdomai kariuomenei			101 482	
Pavietų rinkikai sumokėjo pavietų vėliavoms			150 467:10	
Honoraras pavietų rinkikams		8 176:29:17		
Pilies teismuose apskūstos nepriemokos			6 359:23:7½	
Dėl sunaikinimo nesumokėta		73669:13:16½		
Iždo tribunolo sprendimu pripažinta nepriemoka			40 484:19:½	

7 lentelės tęsinys				
1	2	3	4	5
Karūnaciniame seime uždėtas dvejiems metams dvigubas naujas padidintas muitas				
	200 000	100 000		100000
Tame pačiame seime uždėtas dvigubas gėralų mokestis				
	291 500	109 995		181505
Pirklių donativa				
	20 000	18 350		1285
Kvartos likutis izde				
		23 358:0:15		
Iš viso	1414925:1:92/3	711 256:26:2	314340:6:5½	282790
Lentelė sudaryta remiantis: Varšuva, 1650 01 12. Jono Kazimiero kvitas G. M. Triznos ir G. Kimbaro ataskaitai seime, <i>LM</i> , kn. 124, l. 312–317v.				

8 lentelė. Lietuvos izdo įplaukų (auksiniais) panaudojimas valstybės reikalams 1649 02 07 – 1650 01 11	
Išlaidų rūšis	Išlaidų suma
1. Kariuomenei už 3 pirmas ketvirtis	500 185:14:5
2. Atskirai J. Radvilos vėliavoms	47 964:26
3. Artilerijos generolui M. Abramovičiui parakui ir karo reikalams	44 000
4. Vilniaus cechauzo patrankų liejikui	414
5. Smolensko pilies rotmistrams, sargybai ir pėstininkams	33 365
6. Smolensko sienų remontui	20 700
7. Smolensko statybininkui	18 500
8. Važnyčiotojams ir žygūnams siunčiant į Smolenską pinigų	680
9. 1949 m. paštui iš Vilniaus į Smolenską	600
10. Daugpilio pėstininkams grynais ir gelumbe	1605
11. Gurguolių važnyčiotojams ir žygūnams	3 750:20
12. Valstybės pasiuntiniams į Maskvą ir žygūnams	16 400
13. Kitiems valstybės ir izdo reikalams	1 590
14. Užsienio šalių pasiuntiniams	1 244:5
15. Paštui iš Vilniaus į Lietuvos ir Lenkijos karo stovyklas	3 300
16. Iždininkui nuo 1649 m. surinktų kvartos, naujų padidintų muitų ir gėralų mokesčių	5 000
17. Po ankstesnės ataskaitos likusiam išsiskolinimui	24 847
18. 1649 m. Izdo tribunolo deputatams ir kitiems pareigūnams	5830
19. 1649 m. Izdo tribunolo sprendimams dėl nesumokėtos kvartos išnešioti	180
20. Izdo pareigūnams, siųstiems 1648 m.	900
21. Mandatams į 1649–1650 m. seimą dėl kvartos nemokėjimo išnešioti	50
Iš viso	731 104
Lentelė sudaryta remiantis: Varšuva, 1650 01 12. Jono Kazimiero kvitas G. M. Triznos ir G. Kimbaro Lietuvos DK izdo ataskaitai seime, <i>LM</i> , kn. 124, l. 312–317v.	

Dešimteriojas valakinis mokestis nebuvo surinktas nustatytu laiku. Dar ir 1650 m. pabaigoje į išdą plaukė šių mokesčių nepriemokos. Tai sunkino būtinų apmokėjimų eigą. Tačiau vis dėlto šio mokesčio įplaukos kartu su muitų ir gėralų rinkliavomis padėjo likviduoti reikalingiausias valstybines sąskaitas.

Visuose seimuose Lietuvos atstovų nutarimai dėl mokesčių turėjo vieną tikslą – užtikrinti saugumą ir krašto gynybą. Tai buvo galima pasiekti tik turint reguliarią kariuomenę. Jai samdyti ir atlyginti tiek pirmaisiais, tiek antraisiais B. Chmelnickio sukilimo metais Lietuvos DK išdas ir skyrė pagrindinę surinktų mokesčių dalį. Kaip matyti iš 8 lentelės, 1–11 padaliniais, kurie buvo susiję su kariuomenės alga ir kitais gynybos reikalais, teko 671 765 auksinai, arba 92,8% visų išlaidų.

1649–1650 m. seime nutartų mokesčių įplaukas sunaudojo Vilniaus komisija, kurios uždavinys buvo atsilyginti kariuomenei ir taip išvengti konfederacijos. Komisija iš izdo gavo 1 286 023:13:16¼, išleido 1 572 tūkst. auksinų. Atlyginimas atskiroms kariuomenės rūšims už penkis ketvirčius, visai kariuomenei dovanota mėnesio alga, užmokestis karo pareigūnams ir tarnams pareikalavo daugiau lėšų (9 lentelė).

9 lentelė. Vilniaus karo komisijos 1650 m. vasarą sumokėtas atlyginimas Lietuvos DK kariuomenei (auksiniais)				
Išlaidų rūšis	Kariuomenės rūšis	Raitelių ir pėstininkų	Atlyginimas	Skola už IV ketvirtį
1	2	3	4	5
Už 5 ketvirčius	Husarai	822	201 080	167 688
	Raitarai	600	153 916:16:9	76 560
	Kazokai	2009	402 120:10	209 108:10
	Dragūnai	1660	312 968:15	229 275
	Vokiečių pėstininkai	1510	275 008	214 040
	Vengrų pėstininkai	700	56 070:15:12	67 393:25
Iš viso		7301	1 401 163:27:3	964 065:5
Visiems dovanota mėnesio alga			100 859:20	
Sužeistiems invalidams			10 000	
Iš viso			1 512 023:17:3	
V. Valavičiaus 12 raitelių už 9 ketvirčius			5 400	
G. Mirskio 12 raitelių už 9 ketvirčius			5 400	

9 lentelės tęsinys				
1	2	3	4	5
Lauko etmonui ir kt. karo reikalams			7 725	
Komisarams ir pasiuntiniams			23 100	
Patrankininkams už 5 ketvirčius, pagalbininkams už 3 ketvirčius, važnyčiojams už vieną ketvirtį, kapitonui			18 370	
Iš viso		7 301	1 572 018:17 :13	964 065:5
Lentelė sudaryta remiantis: Vilnius, 1650 08 08. Išdininko G. Kimbaro patvirtinta surinktų 5 padūmių, žydų pagalvės ir įvairių nepriemokų išlaidų ataskaita, <i>AGAD, AR</i> , dz. VI, II – 50, l. 15–36; Varšuva, 1650 12 31. Jono Kazimiero kvitas G. M. Triznos ataskaitai 1650 11 21–12 24 seime, <i>LM</i> , kn. 123, l. 538–543.				

Lietuvos kariuomenė tuo metu turėjo 7301 kari. Ji susidėjo iš kavalerijos (5091 raitelis), pėstininkų (2210 karių) ir artileristų. Didžiausią kavalerijos dalį sudarė kazokai (39,5%) ir dragūnai (32,6%), mažesnę – husarai (16,1%) bei raitarai (11,8%). Iš dviejų pėstininkų rūšių daugumą sudarė vokiečių pėstininkai (68,3%). Tarp kavaleristų daugiausia buvo mokama raitarams ir husarams, tarp pėstininkų – vokiečių pėstininkams. Raitarai tuo metu buvo labai vertinami⁵⁵.

Šitokios sumos išdas neturėjo, todėl dalį (285 395 auksinų) teko skolintis⁵⁶. Skolą numatė likviduoti iš kitame seime uždėtų ir surinktų mokesčių. Komisija sumažino samdomos kariuomenės kontingentą.

IŠVADOS

1. Vladislovo Vazos mirtis ir Bogdano Chmelnickio sukilėlių pergalės sutriuškiant Lenkijos kariuomenę ties Geltonaisiais Vandenimis ir Korsune, į Lietuvos DK besiveržiantys sukilėlių daliniai ir jų sukelta grėsmė politinei ir visuomeninei santvarkai paskatino Lietuvos DK valstybės pareigūnus ir visą bajoriją imtis savarankiškų Lietuvos DK apsaugos ir gynybos veiksmų. Vilniaus pasitarimas numatė visos Lietuvos DK gynybos ir apsaugos programą, pavietai rinko mokesčius, sudarinėjo pavietų karinius dalinius ar skelbė visuotinį šaukimą, ėmėsi patys ginti pavietus nuo sukilėlių skverbimosi.

⁵⁵ L. Vidauskytė, Jonušo Radvilos strategija ir taktika. XVII a. vidurio karai su kazokais ir Rusija, *Darbai ir dienos*, 2000, t. 21, p. 67.

⁵⁶ Varšuva, 1650 12 31. Jono Kazimiero kvitas G. M. Triznos ataskaitai 1650 11 21–12 24 seime, *LM*, kn. 123, l. 542.

2. Per pirmuosius dvejus karo su B. Chmelnickio sukilėliais metus Lietuvos DK savarankiškai gynėsi, puolė ir išlaisvino savo teritoriją. Tą gynybą lengvino tai, kad pagrindinės B. Chmelnickio jėgos buvo nukreiptos prieš Lenkiją. Lenkijai nesisekė. Jai nepadėjo ir naujai išrinkto karaliaus Jono Kazimiero vadovaujamas žygis, pasibaigęs žeminančia Zborovo sutartimi. Ji negalėjo tiesiogiai padėti Lietuvai jos fronte prieš sukilėlius. Tuo metu teko pasitikėti Lietuvos jėgomis. Karinį pasitikėjimą galėjo paremti ir užtikrinti Lietuvos DK išdas ir karo vadų sugebėjimas.

3. Lietuvos ir Lenkijos valstybės konvokaciniame, elekciniam, karūnaciniam ir eiliniame 1649–1650 m. seime pagrindinis klausimas, kurį svarstė patys Lietuvos atstovai ir senatoriai, buvo gynyba ir jos finansavimas. Pirmuose trijuose seimuose buvo derinamas nutarto dešimterio valakinio mokesčio rinkliavų suliginimas pavietuose ir vaivadijose, didinamos naujų muitų, gėralų mokesčio rinkliavos, žydų pagalvė, pirklių donativa. Didžiausias įplaukas išdas gaudavo iš valakinio mokesčio. Keliems pavietams tapus nemokiems, jo įplaukos į išdą sumažėjo. Kai šitaip formuojamos išdo lėšos nepatenkino apsaugos ir gynybos finansavimo programos, paskutiniame iš paminėtų seimų buvo padidintas samdomos kariuomenės kontingentas ir pereita prie naujos apmokestinimo sistemos, kuri užtikrino atsiskaitymą su kariuomene ir apsaugojo nuo jos konfederacijos.

5. Lietuvos DK kariuomenės kontingentas tuo metu išaugo nuo 5 000 iki 7 300. Ją pagal dydį sudarė: vokiečių ir vengrų pėstininkai (2210), kazokai (2009), dragūnai (1660), husarai (822), raitarai (600) ir artileristai.

6. Lietuvos išdo visų rūšių įplaukos 1648–1650 m. iš esmės buvo išleidžiamos kariuomenei algoms, ginkluotei, Vilniaus, Smolensko, Daugpilio pilims sutvirtinti. Lietuvos kariuomenei ir artilerijai iki Vilniaus komisijos sušaukimo buvo išmokėti 688 449 auksinai. 1650 m. vasarą už 5 ketvirčius su visais karių išreikalautais priedais buvo sumokėta 1,57 mln. auksinų. Tačiau, neskaitant išlaidų tvirtovių įguloms, lauko kariuomenei per dvejus metus buvo išleisti 2 114 389 auksinai. Tai prilygo trumpalaikio Smolensko karo (1632–1634) išlaidoms. Skirtumas tik tas, kad karas su B. Chmelnickiu ir jo rėmėjais tik prasidėjo.

Gauta 2003 02 01

Antanas Tyla

THE TREASURY OF LITHUANIA IN THE EARLY YEARS OF BOGDAN KHMELNITSKY'S REBELLION (1648–1649)

S u m m a r y

Within the first two years of Bogdan Khmelnytsky's rebellion the Grand Duchy of Lithuania developed its own financial programme and managed to raise funds that allowed it to maintain mercenary troops. The field hetman Jonušas Radvila organized defence and succeeded in checking the advancement of rebel troops who finally were driven out from the formerly occupied territory and towns. During these events a meeting of the deputies of the Grand Duchy of Lithuania and four Diets of Polish–Lithuanian Commonwealth took place. These conventions passed decisions regarding the quantity of Lithuanian mer-

cenary troops and taxes for their pay. Land protection and defence depended on the ability of the Lithuanian treasury to implement this official programme by financial means. Tax collection on behalf of the state was dependent on the whole nobility's attitude to the value of the state for everybody's life. Most revenue could flow from land tax (levied from *valakas* (*lan* in Polish, land measure of about 52 acres). When it no longer guaranteed sufficient revenue to pay mercenary troops and thus protect the country from a plague of military confederacies, the nobility estate and all the landlords accepted the introduction of a more effective system of taxation. Besides the revenue from land tax, income was also obtained from *quarta* (fourth part of revenue from state estates), from newly introduced higher customs duties, from excises on liquor, poll tax from Jewish and Tatar population. The Treasury of Lithuania spent a sum of 2.1 million zloty on mercenary troops and artillery during the first two years of the rebellion. This sum matched that spent during the Smolensk war in 1632–1634. The difference was only that the Smolensk war ended in two years, while 1648–1650 marked only the beginning of the rebellion of the Cossacks. The expenses of the Treasury were defrayed only after a considerable strain put on the financial system.